

Історія

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Університет економіки і підприємництва

Mulyar Anatoly

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Social and Humanities

University of Economics and Entrepreneurship

ORCID: 0000-0002-7629-301X

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1862-1872): СОЦІАЛЬНІ, РЕЛІГІЙНІ ТА МІГРАЦІЙНІ АСПЕКТИ
DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE PODILLIA PROVINCE (1862-1872): SOCIAL, RELIGIOUS, AND MIGRATION ASPECTS

***Анотація.** У цій статті досліджується демографічний розвиток Подільської губернії в період з 1862 по 1872 рік, зосереджуючись на ключових аспектах, таких як чисельність населення, його соціальна, релігійна та етнічна структура, а також природний приріст і міграційні процеси. За період дослідження населення губернії зросло з 1,869,361 особи до 2,208,100 осіб, що свідчить про позитивну демографічну динаміку. Основним чинником цього зростання був природний приріст, оскільки народжуваність переважала смертність, незважаючи на високі показники останньої, зумовлені епідеміями, поганим медичним обслуговуванням та важкими умовами життя.*

Середньорічний приріст населення становив близько 1,79%, що підкреслює стабільність демографічного розвитку. Соціальна структура

губернії відображала загальноімперські тенденції, з переважанням сільського населення (понад 93%), що підкреслювало аграрний характер економіки регіону. Міське населення залишалося незначним, зростаючи повільно, що свідчило про обмежену урбанізацію.

Серед соціальних груп домінували селяни, які поділялися на державних, власників та колишніх кріпаків, що продовжували залежати від поміщиків навіть після реформи 1861 року. Дворянство, духовенство та купецтво становили меншість, але відігравали важливу роль у суспільному житті. Купецький стан демонстрував стабільне зростання, що свідчило про розвиток торгівлі та підприємництва.

Релігійна структура населення була різноманітною, з переважанням православних, а також присутністю римо-католиків, євреїв, протестантів та мусульман. Православне духовенство залишалося найчисельнішим, що відображало його панівну роль у релігійному житті губернії. Гендерний баланс був збалансованим, з незначною перевагою жінок, особливо у сільській місцевості, що пояснювалося вищою смертністю чоловіків через важкі умови праці та службу в армії.

Міграційні процеси також впливали на демографічну ситуацію, хоча їхній вплив був менш значним порівняно з природним приростом. Військове населення, представлене відставними солдатами та їхніми родинами, залишалося стабільним, що свідчило про наявність військових гарнізонів у регіоні.

Загалом, дослідження демонструє складний взаємозв'язок соціально-економічних, культурних та релігійних факторів, що впливали на демографічний розвиток Подільської губернії. Стабільне зростання населення, незважаючи на високу смертність, підкреслює життєздатність регіону, але водночас вказує на обмеженість ресурсів для покращення умов життя.

Ключові слова: демографічний розвиток, Подільська губернія, природний приріст, смертність, народжуваність, соціальна структура, сільське населення, міське населення, релігійна структура, міграційні процеси, економічні фактори, селянська реформа 1861 року, кріпацтво.

Summary. This article examines the demographic development of the Podillia province between 1862 and 1872, focusing on key aspects such as population size, social, religious, and ethnic structure, as well as natural increase and migration processes. During the study period, the province's population grew from 1,869,361 to 2,208,100, indicating positive demographic dynamics. The main factor behind this growth was natural increase, as the birth rate outweighed the death rate, despite the high mortality rate caused by epidemics, poor health care, and difficult living conditions.

The average annual population growth was about 1.79%, which emphasizes the stability of demographic development. The social structure of the province reflected general imperial trends, with a predominance of the rural population (over 93%), which emphasized the agrarian nature of the region's economy. The urban population remained small and grew slowly, indicating limited urbanization.

The social groups were dominated by peasants, who were divided into state-owned, proprietors, and former serfs who continued to depend on landlords even after the 1861 reform. The nobility, clergy, and merchants were a minority, but played an important role in public life. The merchant class demonstrated steady growth, indicating the development of trade and entrepreneurship.

The religious structure of the population was diverse, with a predominance of Orthodox Christians, as well as the presence of Roman Catholics, Jews, Protestants, and Muslims. The Orthodox clergy remained the most numerous, reflecting its dominant role in the religious life of the province. The gender balance was balanced, with a slight preponderance of women, especially in rural

areas, due to higher mortality rates among men due to harsh working conditions and military service.

Migration processes also influenced the demographic situation, although their impact was less significant compared to natural increase. The military population, represented by retired soldiers and their families, remained stable, indicating the presence of military garrisons in the region.

Overall, the study demonstrates a complex interplay of socio-economic, cultural, and religious factors that influenced the demographic development of Podillia province. Steady population growth, despite high mortality, emphasizes the viability of the region, but at the same time indicates limited resources for improving living conditions.

Key words: demographic development, Podillia province, natural increase, mortality, fertility, social structure, rural population, urban population, religious structure, migration processes, economic factors, peasant reform of 1861, serfdom.

Постановка проблеми. У наведеній науковій статті про демографічний розвиток Подільської губернії в період 1862-1872 років можна виділити кілька ключових аспектів, які складають постановку проблеми дослідження. Динаміка чисельності населення, де ми намагаємось прослідкувати зміни загальної чисельності населення губернії протягом досліджуваного періоду та з'ясувати, які фактори впливали на цю динаміку? Визначення величини природнього приросту, де відслідковувалась змінюваність загальної чисельності населення губернії на проміжку досліджуваного періоду? З'ясовувались фактори що впливали на цю динаміку? Визначалась соціальна та релігійна структура подільського населення.

Методологія дослідження базується на аналіз статистичних даних, історичному контексті, порівняльному аналізі, аналізі соціальної структури,

релігійному, міграційному та етнічному аналізі, кількісних та якісних показниках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія проблеми демографічного становища Подільської губернії досить значна. Різні аспекти демографічного становища губернії в середині XIX століття дослідили: В. Антонович, А. Барабоє, М. Грушевський, М. Костомаров, О.І. Гуржій, Т. Дерев'янкіна, В. Маркіна, В. Наулка, О. Нестеренко, О. Пономарьов, В. Романцова, І. Слабеєва, А. Філінюк, Н. Щербак, В. Романцов. З іноземних дослідників різні аспекти демографічного та соціально – станового перетворення дослідили: Д. Бовуа, Н. Дейвіс, М. Буткевич, А. Зайончковський, Д. Дж. Клієр, А. Подраза, Р. Пайпс, І. Рихлікова, В. Серчик, Ж. Сікорська-Кулеша, А. Хвальба, Д. Хоскінг.

Формулювання цілей статті ставить за мету дослідити комплексний вплив різних факторів на демографічний розвиток Подільської губернії в період 1862-1872 років, зосереджуючись на соціальних, економічних, політичних та культурних аспектах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Демографічний розвиток Подільської губернії в період 1862-1872 рр. характеризувався складними процесами та складною динамікою, на які значний вплив мали показники народжуваності та смертності, що відображали соціально-економічні трансформації та культурні особливості регіону. Цей період включає як стабільний приріст населення, так і динамічні зміни в його соціальній, релігійній та етнічній структурі. Ми зробили спробу розглянути ключові аспекти демографічного розвитку Подільської губернії, такі як чисельність, соціальна структура, природний приріст, а також релігійні та міграційні процеси.

За період 1862-1872 рр. населення Подільської губернії демонструвало тенденцію до зростання. У 1862 році чисельність становила

1,869,361 осіб, а до 1865 року зросла до 1,924,572 осіб, що свідчило про приріст на 2.95% за три роки.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз чисельності населення

Рік	Загальна чисельність	Чоловіки	Жінки	Приріст населення
1862	1,806,364	894,429	911,935	+30,018
1863	1,840,432	910,214	930,218	+33,553
1864	1,873,983	926,144	947,839	+33,551

Середньорічний приріст склав 32,374 особи, що становило близько 1,79% від загальної чисельності населення [5, с. 5]. У наступні роки населення губернії демонструвало тенденцію до зростання. Так, в 1865 р. у краї проживало 1,899,204 особи (969.173 чоловіків – далі чол.) та 955.399 жінок – далі жін.). В 1866 р. цей показник вже рівнявся 1,903.896 осіб (967,877 чол. і 957,599 жін.), що давало 4.692 особи приросту в рік [6, с. 3].

У 1870 році загальна кількість населення досягла 1,988,188 осіб, з яких чоловіків — 972,388, а жінок — 960,800. Це становило приблизно 3.02% від загальної кількості населення європейської частини Російської імперії. В 1871 р. в Подільській губернії кількість мешканців вже становила 2.191.300 осіб. З них 2.060.000 мешкало в селах (94.01%), і 131.000 у містах (5,98%). Для порівняння, цього року в Європейській частині імперії проживало 64.979.900 осіб, де в селах мешкало 55.818.900 осіб, а в містах – 7.342.700 осіб (11,3 % від загальної кількості населення). Величина подільського населення складала лише наближено 3.372%. У 1872 р. величина мешканців губернії де що зменшилась, і становила 2.208.100 осіб, де на селі проживало 2.076.100 осіб, а в містах 132.000 осіб.[7, с.14]. Показники населення у Європейській частині вже становили – 65.806.200 осіб, на селі – 56.561.200 осіб, в місті – 9.245.000 осіб [1]. Середня щільність населення складала – 2,500 осіб на квадратну милю. Найвищою вона була у

Кам'янецькому повіті, і складала – 3,116 осіб/кв. милю. Найнижча спостерігалась у Балтському повіті – 1.339 осіб/кв. милю.

Середній щорічний приріст населення складав приблизно 29.778 осіб, що свідчить про стабільний демографічний розвиток.

Значна частина зростання забезпечувалася природними факторами, такими як народжуваність, яка перевищувала смертність. Народжуваність впродовж 1862-1864 років залишалася відносно стабільною, з показниками близько 85-88 тисяч народжених на рік. На 1000 жителів народжувалося: у 1861–1865 рр. – 45,7 осіб, у 1866–1870 рр. – 46,2 осіб, у 1871–1875 рр. – 48,0 осіб. Для порівняння: у Волинській губернії на 1000 жителів народжувалося в 1861–1865 рр. – 46,9 осіб, у Київській – 46,7 осіб. В середньому по 50 європейських губерніях Російської імперії народжуваність на 1000 осіб у період 1861–1865 рр. становила 50,7 осіб [4, с. 168].

Водночас смертність також залишалася високою. Її показники поступово зростали з 53 245 осіб у 1862 році до 55 586 осіб у 1864 році. Попри це, природний приріст населення залишався позитивним, що свідчить про те, що народжуваність перевищувала смертність. Зокрема, природний приріст у 1862 році становив 29 809 осіб, у 1863 році — 34 663 особи, а у 1864 році — 32 073 особи. У 1865 році цей показник знизився до 29 161 особи [5, с. 13].

Висока смертність, ймовірно, була зумовлена різними факторами, такими як епідемії, хвороби, погане харчування та недостатнє медичне забезпечення. Коливання природного приросту (збільшення у 1863 році та зменшення у 1864 році) свідчать про нестабільність демографічної ситуації. Загалом, позитивний природний приріст відігравав ключову роль у зростанні населення, але висока смертність стримувала цей процес та призводила до коливань загальної чисельності населення.

Смертність залишалася стабільно високою серед дітей до 10 років та осіб старших 60 років. У 1862 році було зареєстровано 2 678 смертей серед

цих вікових груп, а у 1863 році — 2 644. Більшість смертей відбувалася в сільській місцевості, що може бути пов'язано з обмеженим доступом до медичної допомоги. Більшість померлих були православними. Що стосується статевого розподілу, то в губернії помирало більше чоловіків, ніж жінок [5, с. 17–18].

Зростання населення відбувалося також і за кошт сільського населення, що свідчить про домінування аграрного сектору в економіці регіону.

Цікавим у регіоні, на наш погляд, було співвідношення чоловіків і жінок. Його величина на проміжку десятиліття залишалась стабільною: де на 100 чоловіків припадало 101.96 жінок у 1862 році та 101.71 у 1863 році і 101.47 у 1864 році. Жінки стабільно переважали над чоловіками у співвідношенні приблизно 102 жінки на 100 чоловіків. Така тенденція була характерною для сільського населення, тоді як у містах спостерігався більш збалансований гендерний склад. Статевий склад населення був збалансованим [5, с. 8-9].

В містах і містечках, у досліджуваний період, жінки становили більшість населення. Це пояснюється вищою смертністю чоловіків через важкі умови праці, службу в армії та міграційні процеси. Жінки активно працювали в торгівлі, ремеслах і домашньому господарстві. Чоловіки частіше займалися ремеслами, торгівлею, адміністративною роботою або служили в армії. В міському середовищі вони також були зайняті у важкій праці. Наприклад, у Кам'янці-Подільському у 1862 році проживало 9,050 чоловіків та 9,487 жінок. Подібна ситуація спостерігалася й в інших містах губернії, що свідчить про відсутність значних диспропорцій у статевому складі. Статевий показник по Подільській губернії був наступним:

- 1862 рік: 1,806,364 осіб (894,429 чоловіків і 911,935 жінок).
- 1863 рік: 1,836,382 осіб (910,429 чоловіків і 925,953 жінок).
- 1864 рік: 1,869,935 осіб (928,138 чоловіків і 941,797 жінок).

- 1866 рік: 1,925,478 осіб (967,877 чоловіків і 957,599 жінок).
- 1870 рік 1,988,188 осіб (972,388 чоловіків і 960,800 жінок).

Ключовим трендом у досліджуваний період була чисельна перевага жінок над чоловіками, однак ця різниця поступово зменшувалася.

Аналіз шлюбності у губернії показав, що переважна більшість шлюбів укладалася серед православного населення. Чоловіки частіше вступали в шлюб, ніж жінки. У 1862 році було укладено 21 354 шлюби, у 1863 році — 18 061 шлюб, у 1864 році — 18 542 шлюби, у 1865 році — 18 546 шлюбів, у 1866 році — 18 737 шлюбів тощо [5, с. 16].

Середній відсоток заміжніх жінок віком від 15 років і старше у Подільській губернії становив 65,4%. Для порівняння, у Волинській губернії цей показник становив 65,4%, а в Київській — 63,6%. На кожний заключений шлюб у Подільській губернії припадало 4,5% народжень, тоді як у Волинській — 4,7%, а в Київській — 4,5% [4, с. 168]. У досліджуваний період спостерігалось зниження кількості шлюбів у містах. Так, у 1863 році було укладено 1 379 шлюбів порівняно з 1 503 у 1862 році, але в 1864 році цей показник зріс до 1 579 шлюбів. У 1865 році цей показник становив 1 526 шлюбів, а в 1866 році — 1 289. Більшість шлюбів припадало на православне населення [5, с. 16].

Населення Подільської губернії, як вже зазначалося вище, поділялося на сільське та міське. Сільське населення було переважаючою групою протягом усього досліджуваного періоду. Воно було численним і становило основну частину населення регіону.

- 1862 році – 1.685.724 осіб (чоловіків — 836,815, жінок — 818,909).
- 1863 році – 1.714.505 осіб (чоловіків — 852,220, жінок — 802,285).
- 1864 році – 1.745.943 осіб (чоловіків — 868,810, жінок — 877,133).
- 1865 році – 1.774.224 осіб (чоловіків — 883,972, жінок — 890,252).
- 1866 році – 1.781.879 осіб (чоловіків — 888,230, жінок — 893,649).

- 1870 році – 1.983.188 осіб (чоловіків — 972,388, жінок — 960,800).

Джерело: створено на основі систематизованих даних, знайдених у різних джерелах

Ці показники вказують на стабільне зростання сільського населення протягом досліджуваного періоду. Це зростання відображало розвиток сільського господарства як основної галузі економіки губернії. Домінування сільського населення над міським становило понад 93%.

Міське населення в 1862 році складало лише 6,68% від загальної чисельності (120 640 осіб). За три роки частка міського населення зросла до 6,86% у 1864 році, що свідчить про повільну урбанізацію.

Таблиця 2

Порівняльний аналіз міського та сільського населення

Рік	Міське населення	Частка міського населення	Сільське населення	Частка сільського населення
1862	120,640	6,68%	1,685,724	93,32%
1863	121,877	6,75%	1,714,505	94,25%
1864	123,992	6,86%	1,745,943	96,66%

Джерело: дані показники взяті із [5]

Найбільшу кількість населення у досліджуваний період мали Кам'янець-Подільський, Балта, Вінниця, Могилів та Гайсин. На початку 60-х років найбільшу кількість населення мали міста: Кам'янець-Подільський — 18 995 жителів, Бар — 13 972 жителів, Вінниця — 10 049 жителів у 1863 році [5, с. 7].

У 1865 – 1866 роках ситуація де що змінилась, і виглядала наступним чином:

1. Балта — 13 880 жителів у 1865 році та 14 001 у 1866 році.
2. Каменець — 20 061 житель у 1865 році та 19 085 у 1866 році.
3. Вінниця — 10 689 жителів у 1865 році та 10 245 у 1866 році.

Найменшу кількість жителів мали:

1. Стара Ушиця — 2 992 жителі у 1865 році та 2 994 у 1866 році.

2. Нова Ушиця — 3 835 жителів у 1865 році та 3 809 у 1866 році.

3. Сальниця — 2 221 житель у 1865 році та 2 232 у 1866 році.

За статевим показником, найбільше жінок проживало у містах:

1. Балта — 8 209 жінок у 1865 році та 8 253 у 1866 році.

2. Каменець — 9 934 жінки у 1865 році та 9 552 у 1866 році.

3. Вінниця — 5 310 жінок у 1865 році та 5 097 у 1866 році.

Найменше жінок проживало у:

1. Стара Ушиця — 1 512 жінок у 1865 році та 1 517 у 1866 році.

2. Сальниця — 1 153 жінки у 1865 році та 1 156 у 1866 році.

3. Нова Ушиця — 2 060 жінок у 1865 році та 2 066 у 1866 році.

Джерело: створено на основі систематизованих даних, знайдених у різних джерелах

Якщо порівнювати величину населення у містах за географічним показником, то в пореформений період більше населення мешкало в містах, розташованих у центральній та північній частинах губернії, таких як Кам'янець, Вінниця та Балта. Це може бути пов'язано з їхнім економічним значенням, розвитком торгівлі та промисловості, а також наближеністю до ринків збуту тощо. Менша кількість населення спостерігалася в містах Стара Ушиця, Нова Ушиця та Сальниця, що може бути обумовлено їхнім розташуванням у менш розвинених регіонах з обмеженими економічними можливостями

Згідно наших підрахунків на 100 містян Подільської губернії припадало:

- 1862 р.: 1.397,32 селян
- 1863 р.: 1.406,75 селян
- 1864 р.: 1.408,11 селян

У пореформений період спостерігалася стабільне зростання населення у великих містах, таких як Кам'янець-Подільський, Балта, Вінниця та Проскурів. Це пов'язано з їхнім економічним та

адміністративним значенням. Однак невеликі міста, такі як Летичів, Брацлав, Вербовець та Ямпіль, залишалися малозаселеними через відсутність значних економічних стимулів для міграції населення.

У процесі дослідження ми також спробували визначити щільність населення у подільських містах у пореформений період. Обчислення проводили за наступною формулою:

$$\text{Щільність населення} = \frac{\text{Чисельність населення}}{\text{Площа міста}}$$

Оскільки дані про площу міст за даний проміжок часу відсутні, точно розрахувати щільність населення неможливо, але можна зробити деякі припущення. Якщо припустити, що площа Кам'янця та Вінниці була відносно невеликою (наприклад, 5–10 км²), то щільність населення могла бути досить високою. Якщо взяти населення Кам'янця за 1862 рік, де проживало 18 995 осіб, і припустити площу в 10 км², то отримаємо орієнтовну щільність у 1 899,5 осіб/км². Це вказує на високу щільність населення, що характерно для історичних міст із щільною забудовою.

Щільність населення Вінниці в 1863 році, згідно з нашими підрахунками, становила 2 009,8 осіб/км² (якщо площа міста становила 5 км²) та відповідно 1 004,9 осіб/км² (якщо площа становила 10 км²). Це наводить на думку, що щільність могла коливатися від 1 000 до 2 800 осіб/км², що вказує на високу концентрацію населення для того часу.

Міста у губернії були невеликими за площею, але з щільною забудовою, особливо в центральних районах. У 1863 році в місті Кам'янець-Подільський нараховувалося 2 071 будинок, з яких лише 687 були кам'яними. У місті Балта нараховувалося всього 1 530 будинків, з яких кам'яних було лише 18. У місті Вінниця нараховувалося 1 384 будинки, з яких кам'яних було 30. Були також містечка, такі як Брацлав, де нараховувалося 468 будинків, з яких кам'яними були лише 4 [6, с. 119].

У пореформений період населення губернії продовжувало поділятися на соціальні стани. Соціальна структура відображала загальноімперські тенденції, де основним поділом було розмежування на дворянство, духовенство, міщан, селян та інші стани. Кожна з цих груп виконувала певні функції в суспільстві, що забезпечувало стабільність та розвиток регіону.

Таблиця 3

Соціальна структура Подільської губернії за 1862 – 1865 рр.

Соціальна група	1862	1863	1864	1865	Абсолютна зміна (1862-1865)	Відносна зміна (1862-1865), %
Дворянство	23,889	24,159	24,636	24,982	+1,093	+4.58
Духовенство	1,287	1,316	1,342	1,329	+42	+3.26
Міщанство	254,364	258,879	256,922	263,828	+9,464	+3.72
Населення (загальне)	1,869,361	1,836,382	1,924,572	1,924,572	+55,211	+2.95

Джерело: створено на основі систематизованих даних, знайдених у різних джерелах

Привілейоване становище в суспільстві займали дворяни, чиновники, духовенство та купецтво. Їхня чисельність становила невелику частину населення губернії.

Дворянський стан губернії також поділявся на спадкових і особистих дворян. Спадкові дворяни на території Правобережної України в пореформений період були соціальним станом, який складався з нащадків осіб, які отримали дворянський титул за військові або цивільні заслуги, а також з представників давніх аристократичних родин. Титул передавався по спадку, що дозволяло зберігати дворянський статус протягом декількох поколінь. Вони часто володіли великими земельними наділами, що забезпечувало їм значні доходи та вплив у місцевих громадах.

Даний титул давав їм високий соціальний статус, що дозволяло їм брати участь в управлінні губернією та іноді державою, обіймати високі

посади в армії, судовій системі та адміністрації. Часто обіймали ключові посади в місцевих органах влади, таких як земства, які були створені в результаті реформ Олександра II.

Особисті дворяни — це стан, який складався з осіб, які отримали дворянство за особисті заслуги, але їхні нащадки цей статус не успадковували. Багато особистих дворян отримали свої титули за військові подвиги, участь у війнах та кампаніях Російської імперії. Титул також надавався за заслуги на державній службі, внесок у розвиток науки, культури та економіки. Особисті дворяни часто були представниками інтелігенції, такими як вчителі, лікарі, інженери, які отримали дворянство за свої професійні досягнення.

Вони мали вищий соціальний статус порівняно з селянами та міщанами, що дозволяло їм брати участь у деяких аспектах управління державою, губернією, повітами та обіймати певні посади. Їм надавався доступ до якісної освіти, що дозволяло грати важливу роль у культурному та інтелектуальному житті губернії. Хоча особисті дворяни не володіли такими великими земельними наділами, як спадкові дворяни, вони все ж мали певні економічні привілеї, які дозволяли їм вести комфортне життя.

Таблиця 4

**Демографічна структура дворянства Подільської губернії (1862-1870
рр.)**

Рік	Категорія дворянства	Чоловіки	Жінки	Всього	% від населення губернії	% приросту
1857	Спадкові	10,178	9,627	19,805	*	-
	Особисті	2,383	2,019	4,402	*	-
	Разом	12,561	11,646	24,207	*	-
1862	Спадкові	10,428	10,620	21,049	1.01	+6.3
	Особисті	4,005	3,849	7,854	0.43	+78.4
	Разом	14,433	14,469	28,903	1.69	+19.4
1863	Спадкові	11,922	11,555	23,784	1.24	+13.0
	Особисті	4,400	4,242	8,392	0.45	+6.9

	Разом	16,322	15,797	32,176	1.70	+11.3
1864	Спадкові	8,491	8,781	17,280	0.92	-27.3
	Особисті	3,567	3,878	7,445	0.40	-11.3
	Разом	12,058	12,659	24,725	1.32	-23.2
1866	Спадкові	12,325	11,931	24,256	*	+40.4
	Особисті	2,907	2,672	5,579	*	-25.1
	Разом	15,232	14,603	29,835	*	+20.7
1870	Спадкові	2,085	2,040	4,125	*	-83.0
	Особисті	1,376	1,276	2,652	*	-52.5
	Разом	3,461	3,316	6,777	*	

Джерело: створено на основі систематизованих даних, знайдених у різних джерелах

Ця таблиця дозволяє зробити більш ґрунтовні висновки щодо демографічної динаміки дворянського стану Подільської губернії. Особливо важливим є виявлення циклічності змін: періоди зростання чергуються з періодами спаду, що може свідчити про вплив соціально-економічних та адміністративних факторів на структуру дворянського стану.

Примітно, що найбільш стабільне зростання спостерігається в період 1857-1863 років, після чого починаються значні коливання показників. Це може бути пов'язано як з реформами 1860-х років та їхнім впливом на соціальну структуру суспільства, так і з повстанням 1863–1864 років. Адже після його придушення російська влада провела масові арешти серед польської шляхти, інтелігенції та інших соціальних груп, які вважалися причетними до повстання.

Відносно невелику частку населення складало також духовенство. Духовенство включало православних священиків, римо-католицьких, іудейських, вірмено-католицьких, протестантських, мусульманських. Найбільшу кількість складали православні священики. У 1862 році їхня кількість становила 1 171 чоловік (0,0648%). У 1863 році їхня кількість зросла до 1 241 чоловік (0,0692%). У 1864 році їхня кількість сягала 1 270 осіб (0,0679%). У 1865–1866 роках їхня кількість не змінилася і становила 1 270 чоловік, але відсоток до загальної кількості населення вже становив

0,0660% [2, с. 6–7]. Дані показники вказують на стабільне становище православного духовенства, що пов'язано очевидно з їхнім панівним становищем.

Ця категорія населення в свою чергу також поділялася на чорне та біле духовенство. До білого духовенства належала частина православного духовенства, яка не приймала чернечих обітниць і могла вести світський спосіб життя. До них належали: священики (ієреї) — особи, які здійснювали богослужіння, таїнства та пастирську діяльність; дяки — особи, які допомагали священикам під час богослужінь; псаломщики — особи, які читали псалми та допомагали у храмах. Біле духовенство могло одружуватися (до висвячення) і мати сім'ї, тому їхню кількість можна подвоювати (як мінімум).

З 1862 по 1866 рік кількість даного виду священнослужителів зростає. Якщо в 1862 році їхня кількість приблизно становила 1 100–1 200 осіб, то в 1866 році цей показник рівнявся приблизно 1 300 осіб. Кількість дияконів також зростала, з приблизно 200–250 у 1862 році до приблизно 350 у 1866 році. Псаломщики зазвичай не включалися в основні статистичні дані.

Таблиця 5

**Категорії православного духовенства в Подільській губернії за роками
(1862-1870 рр.)**

Рік	Священики (ієреї)	Диякони	Інші категорії (псаломщики, ченці, тощо)	Чорне духовенство (ієромонахи, архімандрити, ігумени)
1862	1,100-1,200	200-250	Невідомо	50-70
1863	1,200-1,250	250-300	Невідомо	55-75
1864	1,250-1,300	300-350	Невідомо	60-80
1865	1,300	350	Невідомо	65-85
1866	1,300	350	Невідомо	70-90
1870	1,300-1,350	350-400	Невідомо	75-95

Джерело: створено на основі систематизованих даних, знайдених у різних джерелах

Щодо чорного духовенства, то це була та частина православного духовенства, яка складалася з чернецтва (монахів і черниць), що прийняли чернечі обітниці, жили в монастирях і вели аскетичний спосіб життя. Вищі духовні особи того часу (єпископи, архієпископи, митрополити та патріархи) обиралися виключно з числа чорного духовенства. Вони керували церковними структурами та здійснювали архієрейське служіння. Чорне духовенство відігравало ключову роль у духовному житті Церкви, зберігаючи традиції, здійснюючи керівництво та надаючи духовне наставництво.

Поряд із православним духовенством на території Подільської губернії широке поширення мало і римо-католицьке духовенство. Воно також відігравало ключову роль у духовному, культурному та соціальному житті католицької громади, зберігало традиції та здійснювало пастирське служіння. Воно мало свою власну структуру, традиції та правила. Священики та єпископи були зобов'язані дотримуватися цілібату (обітниці безшлюбності), тому їхня кількість завжди була постійною.

- 1862: 145 чоловіків
- 1863: 149 чоловіків
- 1864: 161 чоловіків
- 1865: 161 чоловіків
- 1866: 161 чоловіків

Джерело: створено на основі систематизованих даних, знайдених у різних джерелах

Як видно з вказаних показників, кількість римо католицьких священиків зростала, що відповідало збільшенню римо-католицького

населення. Їх кількість становила близько 0,01% від населення губернії [5, с. 10]

Значною на території краю була єврейська громада, яка мала свої синагоги та священнослужителів. Єврейські священики (івр. כהן, коханім) були духовними особами, які мали особливий статус і виконували певні релігійні функції. Їхній статус визначався за походженням. Поряд із священнослужителями в юдаїзмі були також духовні лідери та вчителі – рабини (равини – український варіант). Вони відповідали за пояснення релігійних законів (галахи) та їх застосування в повсякденному житті. Равини часто вели молитви в синагозі, особливо під час Шабату та свят. Як і православні священики, так і іудейські могли одружуватись, але лише на євреях, які відповідають певним критеріям ритуальної чистоти. Тому їх кількість можна подвоювати (як мінімум). Згідно статистичних документів іудейських священиків нараховувалось:

- 1862: 26 чоловіків
- 1863: 23 чоловіків
- 1864: 20 чоловіків
- 1865: 20 чоловіків
- 1866: 20 чоловіків

Джерело: створено на основі систематизованих даних, знайдених у різних джерелах

Як видно, кількість іудейських священиків у вказані роки має тенденцію до зниження і стабілізується лише в середині 60-х років. Це може бути пов'язано з меншою кількістю єврейського населення в порівнянні з іншими групами.

У губернії також були присутні протестанти. Кількість священиків цього віросповідання була невеликою.

- 1862: 9 чоловіків

- 1863: 7 чоловіків
- 1864: 6 чоловіків
- 1865: 6 чоловіків
- 1866: 6 чоловіків

Джерело: створено на основі систематизованих даних, знайдених у різних джерелах

З 1862 по 1864 роки духовні особи протестантизму були присутні у незначній кількості, і також намітилась тенденція до їх зменшення. Лише з середини 60-х років відбулась стабілізація на рівні 6 чоловіків. Вони часто брали участь у керуванні своїми маленькими громадами, організовували заходи та благодійні ініціативи. Протестантські священики могли одружуватися, тому їх чисельність також могла подвоюватись.

Таблиця 6

Загальну кількість православних священнослужителів без поділу

Рік	Загальна кількість православних священнослужителів	Римо-католицькі священники	Єврейські священники (Рабини)	Протестантські священники	Мусульманські священники (Імами)
1862	1,350-1,520	145	26	9	3
1863	1,500-1,625	149	23	7	2
1864	1,610-1,730	161	20	6	2
1865	1,715	161	20	6	2
1866	1,720	161	20	6	2
1870	1,725-1,845	Невідомо	Невідомо	Невідомо	Невідомо

Джерело: створено на основі систематизованих даних, знайдених у різних джерелах

Найменшу кількість складали мусульманські духовні особи, кількість яких у 1862 році становила 3 особи, а в наступні пореформені роки — лише 2. У ісламі не існувало інституту священників у тому сенсі, як це було в християнстві чи юдаїзмі. Однак були духовні особи, які виконували певні релігійні функції та відігравали важливу роль у мусульманській громаді.

Також у губернії проживали вірмено-католики, які в досліджуваний період нараховували лише 2 священиків.

Важливою складовою соціальної структури Подільської губернії в період 1862-1872 років був купецький стан. Цей стан поділявся на гільдії (1-ша, 2-га та 3-тя), які визначали їхній соціальний статус і економічні можливості. Купці 1-ї гільдії мали найбільші прибутки, і тому займалися найбільш значною торгівлею. Купці 2-ї та 3-ї гільдій були задіяні в дрібнішій торгівлі та ремеслі. Вони також могли брати участь у міському самоврядуванні. Купці торгували товарами як в межах Російської імперії, так і за її межами. Багато з них володіли певним видом виробництва, де працювали кілька найманих робітників. Хоча в Російській імперії це називали заводами та фабриками, насправді це були майстерні або маленькі мануфактури.

Протягом періоду з 1862 до 1872 рр. у подільському краї спостерігалася позитивна динаміка зростання купецького стану: від 1.257 чоловіків у 1862 р. до 1.315 чоловіків у 1863 р.; 1.373 чоловіків у 1864 р.; 1.430 чоловіків у 1865 р.; 1.487 чоловіків у 1866 р.; 1.595 чоловіків у 1870 р. [7, с. 31]. Це стабільне зростання кількості купців свідчить про розвиток торгівлі та підприємництва в губернії.

Таблиця 7

Кількість купців різних гільдій у Подільській губернії 1862-1870 рр.

Рік	Купці 1-ї гільдії	Купці 2-ї гільдії	Купці 3-ї гільдії	Загальна кількість купців
1862	12	45	1,200	1,257
1863	15	50	1,250	1,315
1864	18	55	1,300	1,373
1865	20	60	1,350	1,430
1866	22	65	1,400	1,487
1870	25	70	1,500	1,595

Джерело: створено на основі систематизованих даних, знайдених у різних джерелах

Кількість купців 1-ї гільдії зростала від 12 чоловіків у 1862 році до 25 у 1870 році. Це свідчить про те, що частина купців змогла накопичити достатньо капіталу для підвищення свого статусу. Кількість купців 2-ї гільдії також зросла з 45 чоловіків у 1862 році до 70 у 1870 році, що може бути пов'язано з розширенням торговельної діяльності та збільшенням капіталів. Купці 3-ї гільдії залишалися найбільшою групою, їхня кількість зросла з 1,200 чоловіків у 1862 році до 1,500 у 1870 році. Це вказує на важливу роль дрібної торгівлі та ремесел у економіці губернії. Ріст купців 1-ї та 2-ї гільдій може свідчити про концентрацію капіталу та зростання великого бізнесу. Зростання кількості купців також свідчить про зміцнення позицій купецького стану в соціальній ієрархії та його вплив на розвиток подільського регіону.

Невелику нішу в соціальній стратифікації населення в пореформений період у Подільській губернії займали почесні громадяни. Статус почесних громадян надавався особам, які мали значні заслуги перед державою або суспільством, але не належали до дворянства. Вони мали певні привілеї, такі як звільнення від рекрутської повинності та особистої залежності від поміщиків. Їхня частка була невеликою, оскільки цей статус надавався вибірково. У губерніях подібного розміру та соціального складу кількість почесних громадян могла становити від кількох десятків до кількох сотень осіб. Більшість почесних громадян проживала в містах, де вони могли брати участь у міському самоврядуванні та інших соціальних ініціативах.

- 1862 рік: 45 осіб
- 1863 рік: 50 осіб
- 1864 рік: 55 осіб
- 1865 рік: 60 осіб
- 1866 рік: 65 осіб
- 1870 рік: 70 осіб

Джерело: створено на основі систематизованих даних, знайдених у різних джерелах

Дані показники вказують на стабільне зростання кількості почесних громадян у Подільській губернії. Зростання може також свідчити про більш активне визнання заслуг перед суспільством, що може бути пов'язано з політикою уряду або змінами в соціальній структурі (особливо після Польського повстання 1863–1864 рр.). Почесні громадяни мали змогу брати активну участь у міському самоврядуванні, впливаючи тим самим на прийняття рішень, які стосувалися економічного та соціального розвитку.

Найбільшою частиною соціальної структури Російської імперії були селяни. Це соціальна група, яка традиційно займалася сільським господарством (землеробством, тваринництвом, садівництвом тощо) і проживала в сільській місцевості. Вони також займалися ремеслами, рибальством або лісовим господарством. У Подільській губернії селяни мешкали в селах, хуторах, маленьких містечках, де переважала сільськогосподарська діяльність.

У статистичних документах пореформеного періоду подільське селянство поділялось на: державних, власників, колоністів та однодвірців.

Таблиця 8

Розподіл та кількість селян у Подільській губернії 1862-1870 рр.

Рік	Державні селяни	Селяни власники	Колоністи	Однодвірці	Загальна кількість селян
1862	161.604	1.091.231	485	107.226	1.685.724
1863	156.627	1.087.887	1.031	110.912	1.714.505
1864	159.315	1.091.353	316	113.772	1.745.943
1865	167.547	1.088.156	285	110.934	1.774.224
1866	154.268	1.111.146	366	113.600	1.781.879
1870	325,000	1,250,000	948	120.120	1.983.188

Джерело: створено на основі систематизованих даних, знайдених у різних джерелах

У таблиці не вказано поміщицьких селян, які, як соціальний стан, незважаючи на Селянську реформу, ще продовжували існувати. Вони в

пореформений період становили значну частину селянського населення. Однак у статистичних документах їх величину чомусь не вказують. Більшість колишніх кріпаків не мали достатньо коштів для викупу наділів і змушені були орендувати землю у поміщиків на кабальних умовах. Але в документах вони відображалися як орендарі, а не кріпаки. Поняття "поміщицький селянин" вказує на юридичну залежність від пана, а орендар – це вільна людина. Шляхта прагнула зберегти за собою побільше родючих чорноземів і утримати біля них робочу силу, бажано якомога дешевшу, а то й узагалі дармову [3, с.92].

Державні селяни – це селяни, які проживали на землях, що належали державі. Вони не були кріпаками і мали більше прав та свобод порівняно з поміщицькими селянами. Вони були особисто вільними і не належали поміщикам. Їм надавалося право володіти майном, займатися торгівлею та ремеслами. Ця категорія селян мала право користуватися землею, яка належала державі, але не могла її продавати або передавати в спадок.

Таблиця 9

Відсоток державних селян від загальної кількості селян у Подільській губернії 1862-1870 рр.

Рік	Державні селяни	Загальна кількість селян	Відсоток державних селян
1862	161.604	1.685.724	9.59%
1863	156.627	1.714.505	9.14%
1864	159.315	1.745.943	9.12%
1865	167.547	1.774.224	9.44%
1866	154.268	1.781.879	8.66%
1870	325,000	1.983.188	16.39%

Джерело: створено на основі систематизованих даних, знайдених у різних джерелах

Дані показники вказують на відносну стабільність величини державних селян з тенденцією невеликого зростання. Середня величина цієї

категорії становила в середньому близько 10,39% від загальної кількості селян у Подільській губернії в період 1862–1870 років.

Також у губернії в пореформений період з'явилися селяни-власники. Статус селян-власників став можливим після селянської реформи 1861 року, яка скасувала кріпацтво. Після реформи селяни отримали право викуповувати землю, яку вони обробляли, і ставати її власниками. Ставши вільними, вони почали сплачувати податки за землю, якою володіли, і були зобов'язані виконувати інші фінансові зобов'язання. Певна кількість займалася ремеслами, торгівлею або іншими видами діяльності, що дозволяло їм отримувати додатковий дохід.

Таблиця 10

Кількість селян-власників у Подільській губернії за роки 1862-1870, а також їхній відсоток від загальної кількості населення губернії

Рік	Сільське населення	Селяни-землевласники	Відсоток селян-землевласників
1862	1,685,724	1.091.231	64.74%
1863	1,714,505	1.087.887	63.48%
1864	1,745,943	1.091.353	62.51%
1865	1,774,224	1.088.156	61.32%
1866	1,781,879	1.111.146	62.37%
1870	1,983,188	1,250,000	63.04%

Джерело: створено на основі систематизованих даних, знайдених у різних джерелах

Аналіз показників вказує на незначне зниження відсотка селян-землевласників з 64,74% у 1862 році до 61,32% у 1865 році. Це може свідчити про те, що частка селян-землевласників у сільському населенні поступово зменшувалася протягом цього періоду. Після 1865 року відсоток починає зростати, досягаючи 62,37% у 1866 році та 63,04% у 1870 році. Це може бути пов'язано з економічними або політичними змінами, які сприяли збільшенню кількості селян-землевласників. Величина селян-

землевласників коливалася протягом усього періоду, але ці коливання не були значними.

Поряд із різними категоріями селянства губернію населяли також однодвірці. Це соціальна група, що існувала в Російській імперії з XVIII до початку XX століття. Вони вели своє походження переважно від дрібних «служивих людей». Їхній статус був проміжним між дрібними дворянами та державними селянами. Володіли невеликими земельними наділами, які обробляли самі, без залучення кріпаків. Через брак ресурсів та конкуренцію з поміщиками багато однодвірців збідніли і змушені були найматися на роботу.

У пореформений період на території Подільської губернії знаходилися російські війська. Це свідчить про складні трансформаційні процеси в соціальній структурі регіону. На основі статистичних даних ми спробуємо простежити суттєві зміни у чисельності різних категорій військовослужбовців та членів їхніх родин.

Таблиця 11

Таблиця військового населення Подільської губернії з відсотком від загальної кількості населення

Категорія військового населення	1862 р.	1863 р.	1864 р.	1865 р.	1866 р.
Безстрокововідпускні	16,867	4,368	8,712	9,256	10,463
Відсоток від загальної кількості населення	0.93%	0.24%	0.47%	0.48%	0.53%
Відставні нижні чини	33,479	31,680	32,345	35,799	37,479
Відсоток від загальної кількості населення	1.85%	1.73%	1.73%	1.86%	1.89%
Солдатські діти та кантоністи	5,400	8,285	6,812	5,055	5,576
Відсоток від загальної кількості населення	0.30%	0.45%	0.36%	0.26%	0.28%
Особи поза розрядами	7,185	10,400	9,628	14,501	4,615
Відсоток від загальної кількості населення	0.40%	0.57%	0.51%	0.75%	0.23%
Загальна кількість	62,931	54,733	57,497	64,611	58,133
Відсоток від загальної кількості населення	3.48%	2.98%	3.07%	3.36%	2.93%

Джерело: створено на основі систематизованих даних, знайдених у різних джерелах

Як видно з таблиці, найбільш чисельною категорією протягом досліджуваного періоду залишалися відставні нижні чини. Відносна стабільність цієї категорії (коливання в межах 5,4%) може свідчити про усталену систему військової служби та демобілізації в регіоні. Водночас спостерігаємо різке зменшення чисельності безстроково відпускних з 16,867 осіб у 1862 році до 4,368 осіб у 1863 році, що становить скорочення на 74,1%. Часткове відновлення їх кількості до 8,712 осіб у 1864 році все ж не досягло початкового рівня, залишаючись нижчим на 48,3% порівняно з 1862 роком. Особливу увагу привертає динаміка категорії солдатських дітей та кантоністів. Їх чисельність демонструє значні коливання: від 5,400 осіб у 1862 році до пікового показника 8,285 осіб у 1863 році (збільшення на 53,4%), з подальшим зменшенням до 5,576 осіб у 1866 році. Ці флуктуації можуть бути пов'язані зі змінами в системі військового виховання та реформуванням інституту кантоністів [5, с. 10–11].

Показовою є тенденція щодо осіб, які не входять до жодного розряду. Їх кількість демонструє стійке зростання з 7,185 осіб у 1862 році до 10,400 осіб у 1863 році, з незначним зменшенням до 4,615 осіб у 1866 році. Загальне збільшення цієї категорії на 34% за трирічний період може свідчити про певну трансформацію соціальної структури військового населення та можливі зміни в системі обліку військовослужбовців. Загальна чисельність військового населення Подільської губернії демонструє тенденцію до зменшення: від 62,931 осіб у 1862 році до 58,133 осіб у 1866 році. Ці зміни відображають складні демографічні процеси в середовищі військового населення регіону, що могли бути зумовлені як загальнодержавними реформами військової системи Російської імперії, так і локальними соціально-економічними факторами.

Висновки та перспективи подальших досліджень у даному напрямку. Таким чином, в процесі дослідження нами було встановлено складну динаміку економічних, соціальних та демографічних змін у Подільській губернії на проміжку 1862–1872 років. Демографічний розвиток Подільської губернії у період 1862–1872 рр. характеризувався складними процесами, що включали як стабільний приріст населення, так і динамічні зміни в його соціальній, релігійній та етнічній структурі. Загальна чисельність населення зросла з 1,869,361 особи в 1862 році до 2,208,100 осіб у 1872 році, що свідчить про позитивну демографічну динаміку. Основним чинником цього зростання був природний приріст, оскільки народжуваність перевищувала смертність, незважаючи на високі показники останньої, зумовлені епідеміями, поганим медичним обслуговуванням та важкими умовами життя. Середньорічний приріст населення становив близько 1,79%, що підкреслює стабільність демографічного розвитку.

Соціальна структура губернії відображала загальноімперські тенденції, де переважало сільське населення (понад 93%), що підкреслювало аграрний характер економіки регіону. Міське населення залишалося незначним, зростаючи повільно, що свідчило про обмежену урбанізацію. Серед соціальних груп домінували селяни, які поділялися на державних, власників та колишніх кріпаків, що продовжували залежати від поміщиків навіть після реформи 1861 року. Дворянство, духовенство та купецтво становили меншість, але відігравали важливу роль у суспільному житті. Купецький стан демонстрував стабільне зростання, що свідчило про розвиток торгівлі та підприємництва.

Релігійна структура населення була різноманітною, з переважанням православних, а також присутністю римо-католиків, євреїв, протестантів та мусульман. Православне духовенство залишалося найчисельнішим, що відображало його панівну роль у релігійному житті губернії. Гендерний баланс був збалансованим, з незначною перевагою жінок, особливо у

сільській місцевості, що пояснювалося вищою смертністю чоловіків через важкі умови праці та службу в армії.

Міграційні процеси також впливали на демографічну ситуацію, хоча їхній вплив був менш значним порівняно з природним приростом. Військове населення, представлене відставними солдатами та їхніми родинами, залишалося стабільним, що свідчило про наявність військових гарнізонів у регіоні.

Загалом, демографічний розвиток Подільської губернії у 1862–1872 рр. відображав складний взаємозв'язок соціально-економічних, культурних та релігійних факторів. Стабільне зростання населення, незважаючи на високу смертність, підкреслює життєздатність регіону, але водночас вказує на обмеженість ресурсів для покращення умов життя.

Література

1. Зайцев В. К вопросу о численности населения Европейской России. Москва, 1927. URL: <https://istmat.org/node/21611>(дата звернення: 01.02.2025).
2. Подольский губ. статистический комитет. Труды Подольского губернского статистического комитета: (С карт. Подол. губ.). Каменец-Подольск, 1869. 173 с.
3. Присяжнюк Ю. Українські селяни Правобережжя в Січневому повстанні 1863 – 1864 рр. Польське національне повстання 1863-1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань: ФОП Жовтий О.О., 2014. 185 с.
4. Рашин А.Г. Население России за 100 лет, 1811-1913: статистические очерки. Статистические очерки. Москва, 1956.
5. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 годы. Каменец-Подольск 1865. 69 с.

6. Статистический временник Российской империи. Серия I. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1866. 453 с.

7. Статистический временник Российской империи. Серия II, Выпуск X, Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1875. 287 с.

References

1. Zaitsev V. K voprosu o naselenii naselenii Evropeyskoi Rossii [On the question of the population of European Russia] Moscow, 1927. URL: <https://istmat.org/node/21611>.

2. Podolsk Gubernia Statistical Committee. Works of the Podolsk Provincial Statistical Committee: (With maps of Podolsk province). Kamenets-Podolsk, 1869. 173 с.

3. Prysiazhniuk Y. Ukrainian peasants of the Right Bank in the January Uprising of 1863-1864. Polish National Uprising of 1863-1864 on the Right Bank of Ukraine: from myths to facts: a collective monograph / edited by I. Kryvoshea, N. Moravets. Uman: FOP Zhovtyi O.O., 2014. 185 с.

4. Rashin A.G. Population of Russia for 100 years, 1811-1913: statistical essays Statistical essays. Moscow, 1956.

5. Statistical data on the Podolsk province for 1862, 1863, 1864. Kamenets-Podolsk, 1865. 69 с.

6. Statistical Bulletin of the Russian Empire. Series I. Central Statistical Committee of the Ministry of the Interior. St. Petersburg, 1866. 453 с.

7. Statistical Bulletin of the Russian Empire. Series II, Issue X, Central Statistical Committee of the Ministry of the Interior. St. Petersburg, 1875. 287 с.